

SCHULDENCRISIS EN DEMOCRATIE IN LATIJS— AMERIKA EN DE ROL VAN DE VERENIGDE STATEN*

Inleiding

In juni 1984 maakte de internationale financiële wereld angstige dagen door. In de Colombiaanse stad *Cartagena* vergaderden elf Latijnsamerikaanse landen over de zo zwaar op hen drukken- de schuldenlast, en met name over de vraag of ze gezamenlijk actie zouden kunnen ondernemen om hun problemen te ver- lichten. Vooral het woord 'schuldenkartel' (naar analogie van de OPEC, ongetwijfeld) was wekenlang niet van de voorpagina van de dagbladen weg te denken. Het leek een reële mogelijkheid dat de schuldenlanden zouden besluiten om hun betalingen stop te zetten en de terugval in hun handel die daar onvermijdelijk uit zou volgen op te vangen via een uitbreiding van de onderlinge economische betrekkingen. Verder dan een aantal erg vaag ge- formuleerde punten van overeenstemming kwam men echter niet : het 'kartel' kwam niet van de grond omdat met name Brazilië en Mexico zich daartegen verzetten (1).

In september 1984 vond in het Argentijnse *Mar del Plata* de tweede Latijnsamerikaanse schuldenconferentie plaats. In de be- richtgeving rondom deze tweede bijeenkomst zal men tevergeefs zoeken naar toespelingen op de mogelijke oprichting van een

*Dit artikel werd geschreven in het kader van het onderzoeksprogramma "Internationale Arbeidsdeling en integratie" van de Vakgroep Internationale Betrekkingen en Volkenrecht FSW-A van de Universiteit van Amsterdam. Beide auteurs zijn als medewerker aan deze vakgroep verbonden.

schuldenkartel. De Argentijnse president *Alfonsín* kwam nu niet verder dan een oproep tot een economisch herstelprogramma voor Latijns-Amerika, vergelijkbaar met het Marshall-plan. De gehele conferentie ademde een sfeer van coöperatie, in tegenstelling tot de sfeer van confrontatie waarin de eerste bijeenkomst plaatsvond. In de pers werd de vlag al uitgestoken: de schulden-crisis was bezworen door een verstandige van-land-tot-land aanpak van het IMF en het prevaleren van gematigde krachten in Zuid-Amerika. (2)

De vraag die zich nu voordoet is of dit inderdaad het geval is. In het volgende artikel willen we op deze vraag ingaan en onderzoeken welke structurele factoren verantwoordelijk waren voor het ontstaan van de schulden-crisis, en in welke mate deze factoren nu inderdaad uit de weg zijn geruimd. Ook stellen we de vraag of er in de meest recente tijd niet geheel nieuwe belemmeringen zijn ontstaan die een waarachtige oplossing van het probleem in de weg staan.

De ontstaansgeschiedenis van de schuldenkwesie

Voor een goed begrip van de achtergronden van de huidige schulden-crisis in Latijns-Amerika kan men niet volstaan met een analyse van het internationale financiële stelsel, hoe noodzakelijk dat ook is. Daarnaast dient aandacht besteed te worden aan de internationale politieke en economische situatie, en aan de binnenlandse politieke en sociaal-economische factoren die van invloed zijn op de houding van de Latijnsamerikaanse landen in de schuldenkwesie. In deze bijdrage richten we ons met name op de samenhang tussen deze twee aspecten.

De schulden-crisis vindt plaats in de context van een algehele malaise in de wereldeconomie, die een einde heeft gemaakt aan een ongekend lange bloeiperiode na de Tweede Wereldoorlog.

In de eerste plaats werd de expansie van de wereldhandel na 1945 gekenmerkt door een sterke toename van de handel tussen de industrielanden onderling, met name in industrieproducten (vooral ook investeringsgoederen), en een relatieve stagnatie van de buitenlandse handel van de ontwikkelingslanden, die bovendien met een verslechterende ruilvoet voor hun producten werden geconfronteerd.

In de tweede plaats werd de na-oorlogse expansie in de

industrielanden voor een belangrijk deel gedragen door een maatschappelijk compromis tussen werkgevers en werknemers, bestaande uit een gecombineerde stijging van arbeidsproductiviteit, reële lonen en massaconsumptie (ook in de vorm van een uitbreiding van de sociale voorzieningen). Dit groeimodel berustte echter op een wankel evenwicht tussen een reeks van variabelen (3).

De vertraging in de algemene produktiviteitsstijging na het midden der jaren zestig (4) verstoorde dat evenwicht en resulteerde in een verminderde winstgevendheid in het bedrijfsleven. Als gevolg hiervan kwam een, door technologische ontwikkelingen mogelijk gemaakte internationalisering op gang waarbij een groot aantal arbeidsintensieve productieprocessen werd verplaatst naar lage-lonen-landen (de "Nieuwe Internationale Arbeidsdeling"). Door deze ontwikkeling zijn een aantal 'Nieuwe industrielanden' ontstaan die een intermediaire positie in de internationale arbeidsdeling zijn gaan innemen (5). Binnen deze groep kunnen we een onderscheid maken tussen landen die vooral industrieproducten naar de industrielanden exporteren (Zuid-Korea, Taiwan, Hong Kong, Singapore en Mexico), en landen die exporteren naar andere ontwikkelingslanden en die bovendien een redelijk ontwikkelde binnenlandse markt kennen (Brazilië, Argentinië, Chili en in zekere mate India) (6). In het vervolg richten we ons met name op Argentinië en Brazilië, de twee grootste landen in Zuid-Amerika, beide met ernstige betalingsproblemen, maar in velerlei opzicht elkaars tegenpool.

Historisch gezien kan het ontwikkelingsproces in de Latijns-amerikaanse NIC's (Newly Industrializing Countries) in een aantal fasen worden verdeeld, waarbij een geleidelijke overgang centraal staat van traditionele onderontwikkeling naar wat meestal wordt genoemd afhankelijke ontwikkeling. In beide gevallen is er sprake van een belangrijke mate van gerichtheid naar buiten toe : de nationale economie wordt niet afgeschermd van de invloeden van de wereldmarkt. Deze wereldmarkt-oriëntatie is in de geschiedenis niet altijd onomstreden geweest. Ook na de Tweede Wereldoorlog trad met regelmaat een belangenconflict op de voorgrond dat in Latijns-Amerika een lange geschiedenis heeft: het conflict tussen diegenen in de politiek en het economisch leven die hun toekomst verbonden hebben met een verregaande integratie van hun land in de wereldeconomie, en diegenen die streven naar het tot ontwikkeling brengen van een meer autonome, op de binnenlandse markt steunende industrialisatie. In vrijwel alle Latijnsamerikaanse landen werd dit conflict

in de eerste helft van de vorige eeuw, vaak middels burgeroorlogen, beslecht ten gunste van de eerste partij.

Deze tweedeling wordt door Polanyi als fundamenteel gezien, niet slechts voor Latijns-Amerika, maar voor alle kapitalistische landen: het gaat om twee georganiseerde principes in de maatschappij met specifieke institutionele doelstellingen, steunend op bepaalde maatschappelijke krachten. Hij onderscheidt in dit verband :

- 1) het principe van het *economisch liberalisme*, dat als doel heeft een zelf-regulerende markt, steunt op handelsbelangen en dat laissez-faire en vrijhandel als instrumenten kiest;
- 2) het principe van *sociale protectie*, met als doel de instandhouding van mens en natuur, steunend primair op de 'productieve' klassen, gebruikmakend van protectie en marktregulering door de overheid. (7)

Met het ineenstorten van de wereldhandel tijdens de Depressie van de jaren dertig verloor de eerste stroming in de Latijns Amerikaanse elite terrein en kwam in veel landen een regiem aan de macht dat een populistische politiek paarde aan een meer binnenwaarts gerichte importvervangende industrialisatie. De tot dat moment dominerende *compradores-bourgeoisie* verloor terrein aan de *nationale bourgeoisie*.

De ontwikkeling in Latijns-Amerika sinds de jaren dertig kan in een drietal fasen worden verdeeld, die uiteindelijk tegen het einde van de jaren zeventig, uitmondde in de 'schuldencrisis' van de afgelopen jaren.

De eerste fase is die van het *import-substitutiemodel*. Dit model, ingevoerd in de jaren dertig en veertig, behelst zoals bekend de bevordering van lokale productie van industrieproducten die voorheen werden ingevoerd. Dit veronderstelde dat in ieder geval een deel van de bevolking over voldoende koopkracht beschikte om deze producten te kopen.

Het model kende echter ook zijn beperkingen. Ten eerste beperkte de importvervanging zich voornamelijk tot de sector van de consumptiegoederen, en moesten produktiemiddelen en intermediaire goederen blijvend worden ingevoerd. Voorts moest deze invoerrekening betaald worden met de opbrengst van de uitvoer van primaire producten. De prijzen daarvan echter verslechterden na de Korea-oorlog voortdurend. Om de toevoer van buitenlandse valuta ter betaling van de noodzakelijke importen

te verzekeren werd in het midden van de jaren vijftig een poging gedaan om onder meer door een serie van devaluaties de export van primaire produkten te bevorderen.

In deze tweede fase lag het zwaartepunt in het economisch beleid dus noodgedwongen niet langer uitsluitend bij de ontwikkeling van de binnenlandse markt. Tevens werden buitenlandse investeerders uitgenodigd om plaatselijk te komen tot produktie ter plaatse voor de binnenlandse markt. Voor veel multinationale ondernemingen bood dit een welkome gelegenheid de tariefmuren en importbeperkingen te omzeilen. Na verloop van tijd echter bleek dat deze ontwikkeling niet onverdeeld gunstig was (we komen hierop later terug). Deze beperkte aanpassing van het beleid bleek niet meer dan uitstel van executie. De uitvoer van primaire produkten bleek onvoldoende inkomsten op te leveren om de binnenlandse industriële ontwikkeling te financieren, en omstreeks het midden der jaren zestig drong zich overal de noodzaak op tot industriële produktie voor de export over te gaan.

Het karakteristieke van deze derde fase (die zou duren tot de eerste oliecrisis van 1973) was de combinatie van imports substitutie en wat Lipietz 'export-substitutie' noemt : industriële produktie uitsluitend voor de export. (8). Deze ontwikkeling correspondeerde met de opkomst van de Nieuwe Internationale Arbeidsdeling : de overplaatsing van veelal arbeidsintensieve produktieprocessen naar de zo genoemde lage-lonen-landen, vooral door Westerse multinationale ondernemingen. De activiteiten van deze multinationals betekenden een belangrijke steun in de rug van die sociale krachten die een verdergaande liberalisering van de buitenlandse economische betrekkingen voorstonden.

In bijna alle Latijnsamerikaanse landen vindt dan ook een verdere verschuiving plaats van een op importvervanging gerichte politiek naar een op export gerichte politiek, veelal gepaard gaande met een militaire omverwerping van burgerregeringen (Brazilië in 1964, Chili in 1973, en Argentinië — voor de tweede maal — in 1976). Deze nieuwe economische politiek schiep enerzijds op de wereldmarkt georiënteerde exportafhankelijke produktiestructuren, en anderzijds op de wereldmarkt georiënteerde, importafhankelijke consumptiepatronen. (9), gepaard aan gestaag oplopende buitenlandse schulden.

Het is een populair misverstand dat de schulden crisis primair een gevolg zou zijn van de gigantische prijsverhogingen voor ruwe

olie in 1973/74 en 1979. Bestudering van de lopende rekening op de betalingsbalans voor alle Latijnsamerikaanse en Caribische landen (met uitzondering van Cuba) leert echter dat deze visie onjuist is. De tekorten groeiden al snel in de periode voorafgaande aan de eerste oliecrisis, en waren vooral het gevolg van netto overdrachten aan het buitenland voor transport en verzekeringen en van netto betalingen van dividend en rente aan buitenlandse investeerders en banken. De activiteiten van multinationale ondernemingen droegen veel aan deze betalingsproblemen bij (10). De olieprijsen vormen in dit geheel een secundaire factor : wel versterkten ze de betalingsproblemen, maar ze veroorzaakten ze niet.

Direct verbonden met de exportoriëntatie is de ontwikkeling van de particuliere exportkredieten en bankleningen aan Latijns-Amerika in de jaren zeventig. Deze particuliere kapitaalstromen overtreffen in deze periode de directe buitenlandse investeringen (die niet als schuld kunnen worden aangemerkt en die de vorm van concrete produktiefaciliteiten aannemen). (11). De kredietverlening, de accumulatie van buitenlandse schulden, verkrijgt (zeker in een periode van relatief hoge rentestanden) al snel een autonome dynamiek : al snel moet men lenen om rente- en afbetalingslasten van voorgaande leningen te kunnen blijven voldoen (12).

Deze 'verschulde industrialisering' gaat gepaard met een toenemende mate van lokale (particuliere én publieke) participatie in de industriële groei, en daarmee ook met een groeiend politiek en economisch gewicht van plaatselijke ondernemers en technocraten. De liberale houding tegenover buitenlandse belangen komt door deze verschuiving in de sociale krachtsverhoudingen onder druk te staan (13).

Hoewel uit deze ontwikkeling niet direct geconcludeerd kan worden dat de buitenlandse investeringen in absolute zin afnamen, is het wel degelijk zo dat deze tendens mede heeft bijgedragen tot de sterke belangencoalitie die in de tweede helft der jaren zeventig bestond tussen de militaire regimes in Brazilië, Argentinië en Chili enerzijds en de buitenlandse financiële instellingen (zowel de banken als het IMF) anderzijds.

Brazilië maakte in de jaren 1968—1973 een ongekende bloei door. De traditioneel belangrijke koffie-export nam af van vijftig procent tot minder dan een kwart van alle exporten, terwijl het aandeel van industrieproducten tot zo'n 20 % steeg. De hoogwaardige export werd naar andere Derde Wereld-landen geëxporteerd terwijl eenvoudige produkten als kleding en

schoeisel naar de industrielanden gingen (hoewel b.v. ook Volkswagen-motoren naar de VS werden geëxporteerd om daar te worden geassembleerd) (14).

De sociale kosten van dit economisch wonder waren echter hoog. Tussen 1960 en 1970 steeg het aandeel van de hoogste inkomensgroep (de top-5 %) van 27 % naar 36 % van het nationaal inkomen, terwijl dat aandeel voor de massa (80 %) daalde van 45 % naar 37 %, en voor de laagste 40 % zelfs van 22 % naar 9 % (15). Deze situatie, waarin een kleine toplaag de binnenlandse vraag naar consumptiegoederen bepaalde, en waarin b.v. het noordoosten van het land vrijwel aan het eigen (desolate) lot werd overgelaten, verontrustte de meer vooruitziende leiders in de financiële wereld, zoals Wereldbank-president McNamara. De particuliere banken echter zagen geen reden tot onrust. Ook toen het Braziliaanse wonder na 1973 ten einde liep en de nieuwe president, Generaal Geisel, teruggreep op elementen van het imports substitutiemodel — nu voor produktiemiddelen in plaats van voor consumptiegoederen — bleef met name de Citibank geld in Brazilië pompen (16).

In *Argentinië* is de keuze tussen import- en exportsubstitutie traditioneel veel meer politiek geladen dan in Brazilië. In dit land zijn de scheidslijnen tussen een op export gerichte landbouwsector en een meer op protectie gerichte nationale industrie ook duidelijker te koppelen aan de voortdurende afwisseling van militaire en burgerregeringen. Een belangrijke rol werd in dit land traditioneel gespeeld door de sterke geïnstitutionaliseerde arbeidersbeweging. Het sterke politieke bewustzijn van de Argentijnse arbeiders voorkwam een extreem ongelijke inkomensverdeling, en zorgde voor een relatief groot aandeel in het nationaal inkomen voor de geschoolde arbeiders en de middengroepen.

De huidige crisis en de democratische ommekeer in Zuid-Amerika

De huidige crisis in de NIC's draagt een tweeledig karakter. Enerzijds stagneert de industriële ontwikkeling wegens gebrek aan afzet, binnenslands door de zeer ongelijke inkomensverdeling en de loonsverlagingen van de laatste jaren, buitenslands door het stagneren van de vraag in het Westen. Deze landen zijn gevangen in het dilemma dat elke poging om de binnenlandse bestedingen te stimuleren via loonstijgingen een verslechtering van de exportpositie met zich mee brengt, terwijl omgekeerd een betere exportpositie slechts door verdere verlaging van de lonen zou kunnen worden bereikt. Deze situatie wordt nog versterkt

door het feit dat bijna alle ontwikkelingslanden, vaak gedwongen door het IMF, eenzelfde exportstimulerings- en importbeperkend beleid voeren waardoor hun afzet verder vermindert en hun onderlinge concurrentie verscherpt wordt.

Een tweede dilemma van de huidige situatie heeft betrekking op de relatie tussen schuldenlanden enerzijds en 'schuldeiserslanden' anderzijds. In het algemeen kunnen schulden slechts via exportoverschotten worden afgelost (17). Schuldenlanden zijn en blijven in die zin slechts kredietwaardig als zij in staat zijn hun passieve handelsbalansen in actieve om te zetten. Deze 'aanpassing' van de economie, om de terminologie van het IMF te gebruiken, gaat ten koste van een verscherping van de binnenlandse crisis, veroorzaakt door de noodzakelijke sterke bezuinigingen. De crisis in de schuldenlanden heeft echter een secundaire crisis in de schuldeiserslanden ten gevolge. Keynes sprak in dit verband al van een 'dubbele crisis'. De exportoverschotlanden hebben namelijk niet alleen met nieuwe concurrentie van de oude importoverschotlanden te maken; zij moeten bovendien hun binnenlandse markten openstellen voor de produkten uit de lage-lonenlanden als men deze in staat wil stellen hun enorme schulden af te betalen aan de banken van de schuldeiserslanden. "Die Eintreibung der Auslandsschulden sei nur um den Preis der Doppelkrise in Schuldner- und Gläubigerländern zu haben: die einen müssten hungern, um ihre Schulden zu bezahlen, (...) die anderen auf mögliche Vollbeschäftigung verzichten, bloss um die 'Liquidität' des eigenen Banksystems weiterhin sichern zu können." (18).

Industriële ondernemingen in de bedreigde sectoren in de krediteurlanden kunnen er desondanks in slagen om protectionistische maatregelen af te dwingen, hetgeen een stagnatie in de op export gerichte groei in de NIC's veroorzaakt en daarmee de stabiliteit van het internationale financiële systeem bedreigt (19).

De schulden crisis drong plotseling door tot het bewustzijn van de mensheid in de nasleep van de sterke olieprijsverhogingen van 1979. Weliswaar betekenden die verhogingen niet meer dan dat de olie-exporterende landen het koopkrachtverlies dat ze sinds 1974 hadden geleden konden corrigeren, maar aan zowel Westerse bankiers als aan de leidende politici (en militairen) in de grote schuldenlanden werd in een klap duidelijk dat de betalingspositie van de meeste Latijns Amerikaanse landen aanzienlijk veel slechter was dan men zichzelf in de jaren daarvoor had willen wijsmaken.

In Brazilië werden de Westerse banken nu veel terughoudender met middelen, en de regering van Generaal Figueiredo (1979-heden) voert door de nood gedwongen een korte-termijn bezuinigingsbeleid met volledige prioriteit voor een hernieuwde golf van 'export-substitutie', waarbij zelfs een aanzienlijk deel van de staatsbedrijven voor een habbekrats aan buitenlandse eigenaren wordt verkocht. Vanaf 1980 bevindt het land zich in een ernstige crisis, die niet alleen een financieel-economisch, maar ook een sociaal en politiek gezicht heeft. Een Britse bankier vertrouwde Anthony Sampson toe, hoe hij dat verband zag: "If there is a real threat to the international banking system it could well begin in the slums of Sao Paolo." (20). In Argentinië toonde het militaire regime dat in 1976 aan de macht kwam zich tegenover de crisis en tegenover de arbeiders wars van elk compromis. De 'nieuwe' economische politiek van het regime betekende veeleer een radicale breuk met een oriëntatie op de interne markt ten gunste van een rigide exportgerichtheid, gepaard gaande met het opheffen van alle handelsbelemmeringen (dit geheel volgens de recepten van de al sinds 1973 in Chili opererende 'Chicago-boys', de volgelingen van Milton Friedman en het monetarisme). De voor deze geforceerde herstructurering van de economie noodzakelijke drastische verlaging van de lonen poogde men zonder teveel problemen af te dwingen door middels buitenlandse conflicten te zinspelen op de nationale gevoelens van de Argentijnen. Daarmee werd echter een geest uit de fles gelaten die het militaire regime uiteindelijk noodlottig werd. Ook in Brazilië is inmiddels uit de absolute onmacht van het militaire regime om voor de noodzakelijk geachte bezuinigingen de minimaal benodigde sociale steun te verwerven een overgang naar een burgerregering voortgekomen. Maar zowel voor de regering van Tancredo *Neves* als voor die van Raúl *Alfonsín* geldt dat een stabiele toekomst nog bij lange na niet verzekerd is. Op iets langere termijn is het grootste gevaar, verbonden aan een voortduren van de schuldencrisis, dan ook van politieke aard.

De bevolking in Argentinië en Brazilië verwacht van de burgerregeringen vervulling van de verwachtingen die gewekt waren door de snelle economische expansie in de periode 1965–1979. Als men niet in staat zou blijken om binnen afzienbare tijd een duidelijke verbetering in de situatie te brengen, moet gevreesd worden voor een regressieve ontwikkeling, voor een autoritaire ruk naar rechts. Men staat voor de opgave om de vruchten van jaren militair wanbeleid (zeker in Brazilië), resulterend in corruptie, kapitaalvlucht, speculatie, hollende inflatie, snel toenemende

armoede, sociale onrust, op te ruimen zonder in een fataal conflict te geraken met de schuldeisers : de Westerse banken, het IMF en de regering-Reagan. Men kan samenvattend stellen dat de hevige internationale recessie van 1979-1980, en de erop volgende uitbarsting van de schulden crisis, in veel landen in Zuid-Amerika een tweetal diepgaande bewegingen hebben veroorzaakt : een sterke sociale beweging tegen de door het IMF en de banken opgelegde bezuinigingsmaatregelen die vooral ten laste komen van de armste bevolkingsgroepen, en een nationalistische beweging gepaard aan een roep om bescherming van de positie van de binnenlandse industrie (21).

Zoals dus het begin van de structurele crisis in de wereld-economie, die zich tegen het einde der jaren zestig aftekende, leidde tot een 'Nieuwe Internationale Arbeidsdeling' en een relatieve versterking van de positie van de compradoren-bourgeoisie vis-à-vis de nationale bourgeoisie, zo kan het zeker niet uitgesloten worden geacht dat de huidige schulden crisis tot een wederopleving van protectionisme en een versterking van de positie van de nationale bourgeoisie leidt.

Deze ontwikkeling zou tot een confrontatie met de Verenigde Staten leiden, want een nationalistisch-protectionistische koers in Zuid-Amerika is strijdig met de globale doelstellingen van de buitenlandse politiek van de VS (22).

De buitenlandse politiek van de Verenigde Staten en de schulden crisis

De voornaamste uitgangspunten van de globale strategie van de VS ten aanzien van de Latijnsamerikaanse schulden crisis zijn bijzonder consistent gebleven, ondanks de verscherping van deze crisis vanaf 1981. Deze uitgangspunten zijn (23) : het herstellen van de economische groei in de VS (en daarmee in de wereld); het verwezenlijken van een structurele, financiële en economische aanpassing van de Latijnsamerikaanse landen, zodat deze maximaal kunnen profiteren van een economisch herstel in de VS; met inachtneming van de eerste twee punten het instandhouden van een voldoende toevoer van 'nieuw geld' naar Latijns-Amerika; tot slot erkenning van het centrale belang van vrijhandel.

Ogenschijnlijk heeft het beleid dat het afgelopen jaar is gevoerd met succes aan de verwezenlijking van deze uitgangspunten bijgedragen. Ondanks de hoge rentestand in de VS en de

sterk overgewaardeerde dollar zijn de problemen nu minder urgent dan een jaar geleden. De particuliere banken, die vanaf 1981 de kredietkraan vrijwel geheel hadden dichtgedraaid, hebben die weer een stukje opengedraaid, kennelijk in het vertrouwen dat de Zuidamerikaanse schuldenlanden op de goede weg zijn. Het valt echter te betwijfelen of hier sprake is van een structurele ommekeer die de verslechterde verhoudingen op het Amerikaanse continent blijvend zal verbeteren. Immers, de afgelopen jaren werden gekenmerkt door een toenemende discrepantie tussen de globale doelstellingen van de Amerikaanse buitenlandse politiek en de werkelijke ontwikkeling van de onderlinge verhoudingen.

Deze discrepantie tussen de globale Amerikaanse doelstellingen en de daadwerkelijke uitkomst op korte termijn, heeft tot een reeks van politieke spanningen geleid, waarbij enerzijds de Amerikaanse buitenlandse politiek m.b.t. het Westelijk halfrond ter discussie is komen te staan en anderzijds de rol van West-Europa, en meer in het bijzonder van de Socialistische Internationale, op de voorgrond is getreden.

In eerste instantie kwam deze spanning tot uitdrukking in de buitenlandse politiek van de meeste Zuidamerikaanse landen; men denke in dit verband aan gebeurtenissen zoals de Falklandoorlog, de weigering van Argentinië om het graan-embargo tegen de Sovjet-Unie door de Carter-regering te ondersteunen en de weigering van Brazilië en Argentinië om het non-proliferatieverdrag te ondertekenen, waarbij de VS vaak tot hun eigen verbazing moesten constateren dat deze landen niet langer onvoorwaardelijk in de pas met de Amerikaanse buitenlandse politiek liepen. Voorts heeft de Amerikaanse betrokkenheid in Midden-Amerika er toe geleid dat de Amerikaanse conceptie van de zgn. 'Western Hemisphere Idea' steeds sterker in de context van de Oost-West verhoudingen is geplaatst. De regering-Reagan betekende door haar ondersteuning van autoritaire regimes en de bevestiging van de mensenrechten-politiek in deze zin een duidelijke stap terug ten opzichte van de eerste jaren van de regering-Carter (24). De Latijnsamerikaanse buitenlands-politieke conceptie is mede onder invloed van de internationale economische crisis steeds sterker van de Amerikaanse gaan afwijken. De van de kant van Latijns-Amerika traditioneel meer in een Noord-Zuid context geplaatste 'Western Hemisphere Idea' ontworstelt zich steeds meer aan de eenzijdige benadrukking door de VS van een strategie van 'collectieve veiligheid' voor het gehele continent. Bij een ongewijzigde opstelling van de Verenigde Staten (en de her-

verkiezing van Reagan doet weinig anders verwachten) valt te verwachten dat deze toenemende buitenlands-politieke spanning zal uitmonden in een streven naar een zelfstandiger economische politiek in Latijns-Amerika.

De gematigde koers van de nieuwe burger-leiders Alfonsín en Neves valt of staat met de speelruimte die hen gelaten wordt door enerzijds de buitenlandse invloeden vanuit de VS en de internationale financiële wereld, en anderzijds de binnenlandse krachtsverhoudingen : daarbij moet men zowel beducht zijn voor voorstanders van een veel radicalere koers als voor militaire en rechts-extreme elementen die koersen op een bankroet van de democratie en een terugkeer van de reactie.

In het Argentijnse geval is het interessant te constateren dat bepaalde krachten in West-Europa op politiek niveau een bemiddelende rol proberen te spelen in een regio die traditioneel tot de Amerikaanse invloedssfeer kan worden gerekend. In dit verband kan een belangrijke parallel worden getrokken tussen de actuele gebeurtenissen in Latijns-Amerika en de 'Alliantie voor de Vooruitgang' uit 1961 onder president Kennedy. Toen werd een agressieve politiek jegens Cuba gecombineerd met een 'soepel' economisch beleid ten aanzien van Zuid-Amerika. Hiertoe werd een verbond gezocht met gematigde politieke partijen omdat deze, volgens de econoom Adolf Berle (Kennedy's speciale adviseur voor Latijns-Amerika), zowel de reactie van uiterst rechts als de woestheid van extreem links afwezen (25). Anno 1984 lijkt de rol van de Democratische Partij, gezien de binnenlandse verhoudingen in de VS, te worden overgenomen door de Socialistische Internationale, die haar invloed probeert uit te breiden binnen de gematigde, sociaal-democratische oppositie in Latijns-Amerika. In Argentinië valt deze invloed duidelijk af te lezen uit het politiek-economische programma van de in 1983 aan de macht gekomen Radicale Partij (26). De 'democratisering' van de vakbonden, de opbouw van een modern sociaal verzekeringsstelsel en economische integratie binnen Zuid-Amerika zijn enkele punten uit dit programma.

Ook in de houding tegenover de schulden crisis klinkt een gematigde opstelling door. Weliswaar is er geen sprake van een onvoorwaardelijke 'overgave' aan het IMF, maar een eenzijdige afkondiging van een zgn. moratorium wijst men ook ten stelligste af. Veeleer kan gesteld worden dat de regering van Alfonsín een compromis probeert te bereiken tussen de binnenlandse eisen tot stimulering en de voorwaarden die het IMF haar stelt, waarbij zij zowel haar interne als externe verantwoordelijkheden niet

uit de weg gaat. In de loop van 1982 is er een opmerkelijke verandering opgetreden in de Amerikaanse opstelling ten aanzien van het IMF.

Oorspronkelijk nam de Reagan-administratie het standpunt in dat private oplossingen moesten worden gezocht voor zgn. 'economische ontwikkelingsproblemen'. Dit standpunt had onder meer een afhoudende opstelling ten aanzien van multilaterale kredietinstellingen (lees : het IMF en de Wereldbank) tot gevolg. Onder invloed van een tweetal factoren werd dit beleid gewijzigd.

In de eerste plaats nam het private aandeel van de nieuwe kredietverlening aan Latijnsamerikaanse landen vanaf 1981 af. Het totale volume van nieuwe bankaire kredieten aan Latijns-Amerika daalde van 30,5 miljard dollar in 1981, tot 11,8 miljard in de eerste helft en 0,1 miljard in de tweede helft van 1982 (27). Deze kentering kan verklaard worden uit het feit dat de internationale bankwereld niet langer bereid was het risico te dragen 'to throw good money after bad'.

In de tweede plaats kwamen, vrij snel achter elkaar, Argentinië (juli 1982), Mexico (augustus) en Brazilië (november) in een acute betalingscrisis terecht. Deze crises werden alle (Argentinië het laatst) 'opgelost' na moeizame en langdurige onderhandelingen, uitmondend in herfinanciering van de lopende schulden en soms nieuwe kredieten, van het IMF en de banken of van de VS (28).

Deze twee ontwikkelingen waren de oorzaak van de vrij opmerkelijke verschuiving in de houding van de Reagan-administratie ten aanzien van het IMF en haar rol in de internationale kredietverlening. Na langdurige en verhitte debatten in het Amerikaanse Congres werd de Amerikaanse bijdrage aan het IMF met 50 % verhoogd en daarmee de officiële kredietruimte vergroot. Een van de additionele doelstellingen was het vertrouwenswekkende klimaat dat deze maatregel zou scheppen; de strikte voorwaarden, verbonden aan nieuwe IMF-kredieten, zouden het vertrouwen van de banken doen toenemen en dienovereenkomstig nieuwe private kapitaalstromen naar Latijns-Amerika voor de toekomst waarborgen.

De Amerikaanse beleidswijziging is wel getypeerd als een positieve bijdrage aan een oplossing van de schuldenproblematiek en als een teken dat de VS meer begrip gaan krijgen voor de Latijns-amerikaanse problemen (29). Naar onze mening is hier echter, om een tweetal redenen, vooralsnog geen sprake van.

In de eerste plaats betreft het hier *de facto* een gedeeltelijke

overheveling van (nieuwe) schulden, en daarmee de hieraan verbonden risico's, naar officiële kredietinstanties. De discussies in het Amerikaanse Congres m.b.t. de verhoging van de IMF-quota vormen hier een aanwijzing voor. De tegenstanders van een dergelijke verhoging waren van mening dat het bankwezen zelf moest opdraaien voor het roekeloze, onverantwoordelijke beleid dat zij in de periode tot 1981 had gevoerd. Bovendien waren zij van mening dat een vergroting van de Amerikaanse steun aan het IMF uiteindelijk niets anders zou betekenen dan het 'op borgtocht vrijlaten' van Latijnsamerikaanse schuldenlanden.

Meer in het algemeen spelen in de VS drie meer of minder verschillende belangen op de achtergrond bij deze problematiek. Ten eerste hebben de Amerikaanse banken belang bij een continuering van Latijnsamerikaanse renteaflissingen. Ten tweede hebben Amerikaanse transnationale ondernemingen, gevestigd in Latijns-Amerika, belang bij een expansie van de wereldhandel (en daarmee indirect ook bij een verlaging van het algemene reteniveau in de VS), als zijnde uiteindelijk de enige oplossing voor de schuldenproblematiek. En ten derde spelen de belangen van Amerikaanse bedrijven op de achtergrond, die bedreigd worden door de goedkopere importen uit lage-lonen-landen. Het is niet zonder belang te constateren dat bij de hieruit voortkomende 'roep' om protectie een sterk werkgelegenheids-element een rol speelt. In ieder geval lijkt de veronderstelling juist dat de Amerikaanse beleidswijziging vooral in het belang van het Amerikaanse bankwezen is geweest.

In de tweede plaats is de verhoging van de Amerikaanse bijdrage niet gepaard gegaan met een versoepeling van de door het IMF gestelde voorwaarden. Nog steeds is het standaard-pakket van verplichte maatregelen hetzelfde: een verlaging van de begrotingstekorten via een verlaging van de publieke investeringen, afbouw van protectionisme en subsidies aan inefficiënte bedrijven; verhoging van de efficiëntie van het belastingstelsel; en de bevrozing of verlaging van de lonen. Slechts een versoepeling van deze voorwaarden zou meer tegemoet komen aan de wensen van de schuldenlanden. En het is op dit punt dat wij van mening zijn dat het schuldenprobleem niet primair een economische kwestie is, maar steeds duidelijker een politieke oplossing vereist.

Is er een oplossing ?

Tot nu toe hebben we betoogd dat de schuldenkwestie het gevolg is van een structurele crisis in de wereldeconomie, dat de

militaire regimes in Latijns-Amerika als gevolg van hun onvermogen om de repercussies van deze crisis te overwinnen wankelen (Chili) of de terugkeer naar een burgerbewind toelaten (onder meer Argentinië, Uruguay en Brazilië), dat de burgerregeringen moeten koorddans en om niet of door binnenlandse oppositie of door buitenlandse druk ten val te komen, en dat ten slotte het jaar 1984 een bescheiden keer ten goede heeft gebracht voor wat betreft de meest acute betalingsproblemen. Met name het sterke economische herstel in de VS heeft hiertoe bijgedragen. De vraag waarop we nu iets dieper moeten ingaan is, of deze verbetering een eerste aanzet tot een structurele oplossing van het probleem is, of dat er eerder sprake is van een tijdelijke opleving. Indien dat laatste het geval is, onder welke voorwaarden zou dan eventueel wel gesproken kunnen worden van een structurele oplossing?

Tot nu hebben de Latijnsamerikaanse landen, één enkele radicale oprisping ten spijt, ervoor gekozen tot overeenstemming te komen met het IMF. In het algemeen deden de schuldenlanden daarbij aanzienlijk meer water bij de wijn dan de internationale financiers.

De veronderstelling waarvan men uitgaat is dat de gevolgde export-strategie, ondersteund door geringe reële devaluaties, kan leiden tot economische groei. In 1984 werd deze strategie gesteund door de sterke groei van de Amerikaanse economie, die inderdaad leidde tot een (overigens bescheiden) groei van de Latijnse export naar de VS. De Amerikaanse economische groei is echter al weer aan het afzwakken, en zal vrijwel zeker sterk inzakken als men metterdaad een poging gaat doen om het enorme begrotingstekort van \$200 miljard terug te dringen. De dan te verwachten daling van de rente zal, naar wij verwachten, het verlies aan exportmogelijkheden niet kunnen goedmaken. Van een structurele verbetering van het probleem van de Latijnsamerikaanse schulden is derhalve nog geen sprake.

Bovendien, en dit is naar ons idee vooral wat de schuldenproblematiek tot een *crisis* maakt, stuit doorvoering van het door het IMF verlangde bezuinigingsbeleid in toenemende mate op binnenlandse oppositie en sociale onrust. Ook voor regeringen die in beginsel niet vijandig tegenover het IMF staan (b.v. die van Brazilië en van Chili) is de binnenlandse politieke speelruimte tot zeer geringe proporties ingekrompen.

Een tweede scenario, dat impliciet ter discussie stond in Cartagena en nog steeds door radicale krachten in Latijns-Amerika

ondersteund wordt, behelst de eenzijdige afkondiging van een moratorium over de schuldenbetalingen in combinatie met een sterke uitbreiding van de handel met partners die andere betaalmiddelen dan dure dollars accepteren. (Naast handel met de COMECON-landen zou dit vorm kunnen krijgen in een multilateraal ruilhandelsstelsel binnen Latijns-Amerika.)

Voor het idee van een moratorium op betalingen kan men steun vinden in de conclusie die Keynes in 1929 uit zijn analyse van de 'dubbele crisis' trok : de gevolgen van de 'dubbele crisis' (de bezuinigingscrisis in de schuldenlanden en de werkloosheids-crisis in de krediteurenlanden) zijn ernstiger en kostbaarder dan het verlies dat wordt geleden als de schulden worden kwijtgescholden of afgeschreven. Probleem hierbij is, en Keynes was zich dat maar al te goed bewust, dat deze rekensom zich voltrekt op het maatschappelijke niveau, terwijl de verliezen genomen zouden moeten worden door particuliere banken, die nu niet voor de kosten van de 'dubbele crisis' hoeven op te draaien. De rationaliteit van het particuliere bedrijf komt hier in conflict met de rationaliteit van het maatschappelijk geheel, en uiteindelijk wordt het relatieve gewicht van deze beide rationaliteiten in de politieke arena vastgesteld.

De schuldenlanden verkeren (wellicht met uitzondering van Argentinië) niet in een positie om zich de kosten van een eenzijdig moratorium te kunnen veroorloven : hun buitenlandse handel zou onmiddellijk tot stilstand komen, en binnen de kortste keren zou er een gebrek aan een groot aantal eerste levensbehoeften ontstaan. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de bijeenkomst van Cartagena niet repte over een mogelijk moratorium. Niettemin blijft er van deze mogelijkheid dreiging uitgaan : als deze landen jaarlijks meer geld moeten betalen aan rente en aflossing op oude schulden dan ze aan nieuwe leningen kunnen afsluiten, welke rationaliteit schuilt er dan nog in het doorgaan met betalen ? De internationale banken, en met name de Amerikaanse, die wel zeer diep in het moeras zitten, zijn zich van deze dreiging bewust en dringen er meer en meer bij hun overheden op aan maatregelen te nemen om deze dreiging te bezweren.

Een derde scenario behelst een combinatie van grotere soepelheid bij de banken en uitgebreidere betrokkenheid van de Westerse regeringen bij het zoeken naar 'gezondere' financieringsmethoden. Men kan in dit verband allereerst denken aan een grotere financieringscapaciteit van het IMF door uitbreiding van de trekkingsrechten voor ontwikkelingslanden. In dit scenario komt het er op neer dat de banken proberen hun dreigende verliezen

te socialiseren door de overheid via rentesubsidies en quotaverhogingen bij het IMF voor een deel daarvan te laten opdraaien. Zo'n aanpak zou gecombineerd moeten worden met een adem-pauze waarin ruimte is voor overleg op regeringsniveau, dat moet resulteren in een herstructurering van de huidige schulden in lange-termijn verplichtingen (in de vorm van langlopende schulden of in de vorm van eigendomsbewijzen van produktieve faciliteiten in het betreffende land). Dit is een scenario waarin veel schuldenlanden wel wat zien, en waar ook de banken niet principieel afwijzend tegenover staan; in dit laatste geval echter onder de voorwaarde dat de eigen regering voor zo'n herstructurering de nodige financiële middelen opbrengt. Ook hier dus weer de 'bereidheid' van de banken om aan een regeling mee te werken op voorwaarde dat die hun eigen positie onaangetast laat en de onvermijdelijke verliezen door de overheid gedragen worden (30).

Een laatste complex van maatregelen behelst een drastische verlaging van de internationale rentetarieven. Door Latijnsamerikaanse landen wordt er op aangedrongen dat de door hen te betalen rente niet langer wordt afgeleid van de Amerikaanse 'prime rate', maar van de werkelijke kosten die de banken moeten maken om de fondsen te kunnen fourneren. De Chileense minister Collados heeft berekend dat zo'n herziening van de rentelast zijn land jaarlijks \$800 miljoen zou schelen (31). De banken echter zullen zo'n regeling, die hun marges in aanzienlijke mate aantast, niet gaarne accepteren.

Minder oppositie uit die hoek is te verwachten als het algemene renteniveau teruggedrongen zou kunnen worden. Daartoe zou een sterkere opleving van de wereldeconomie een bijdrage kunnen leveren, maar het is onze mening dat die nog wel even op zich zou kunnen laten wachten. Op korte termijn zou slechts een drastische verlaging van het Amerikaanse begrotingstekort de rente omlaag kunnen brengen. Het structurele karakter daarvan verhindert echter ook deze uitweg uit de problemen. Dat er dus nog steeds risico's bestaan voor een verdere escalatie is in ieder geval zeker. Norman Bailey, voormalig lid van de Amerikaanse National Security Council, stelt het als volgt: "They (d.w.z. de schuldenlanden, O.H./H.O.) are being responsible. And if they don't get a responsible response, they will become irresponsible." (32).

Conclusies

Bovenstaande voorstellen tot oplossing of althans verlichting van de problemen zijn, we hebben dat al betoogd, geen van alle bijzonder kansrijk. De Latijnsamerikaanse landen zullen vooralsnog weinig steun voor de door hen geprefereerde uitwegen kunnen mobiliseren, terwijl omgekeerd de banken en de Westerse regeringen zullen blijven verschillen van mening over de vraag wie het grootste deel van de verliezen zal moeten dragen.

Daarnaast speelt ook de grote onenigheid een verlamme rol die bestaat tussen de regering-Reagan en de meeste Westeuropese regeringen, met name ten aanzien van de vraag hoe de rente verlaagd en de wereldeconomie hersteld kan worden. De twee door Polanyi onderscheiden 'organizing principles' staan hier duidelijk tegenover elkaar: de liberale vrije-markt-strategie van de regering-Reagan tegenover de sociale protectie, die door veel Europese regeringen, met name de sociaal-democratische, wordt voorgestaan.

Het economisch herstel in de VS heeft weliswaar tot een lichte opleving van de Latijnsamerikaanse export geleid, maar het overgrote deel van de verbetering van de betalingsbalans in de jaren 1983 en 1984 werd teweeg gebracht door een drastische verlaging van de invoer. Verdere beperking daarvan, of zelfs bevestiging op het huidige zeer lage peil, is nauwelijks denkbaar. De groei in de VS echter zwakt al af, en zal bij het terugdringen van het begrotingstekort nog verder teruglopen, nog voordat de economie in West-Europa in enigerlei mate heeft kunnen aansluiten bij dit herstel. Op middenlange termijn moet daarom recessie worden gehouden met een nieuwe mogelijk nog diepere recessie in de wereldeconomie, juist op het moment dat de nu afgesloten herfinancieringsovereenkomsten met de schuldenlanden ten einde lopen. Zolang deze onzekere situatie de wereldeconomie blijft beheersen, zal ook de rente niet structureel lager worden (getuige b.v. de recente verhoging van de rente in Groot-Brittannië). Het voorzichtige herstel in Zuid-Amerika, zo moet men vrezen, zal niet doorzetten.

Vooralsnog zullen we dan ook niet anders kunnen verwachten dan dat de schuldenproblematiek (met inbegrip van de dreigende ineenstorting van het internationale bankwezen én met inbegrip van de voortdurende dreiging van zeer ernstige sociale onrust in de schuldenlanden) als een Zwaard van Damocles boven de wereldeconomie zal blijven zweven (33). Pas als de internationale economie zich werkelijk herstelt, en als er een einde komt aan de

dominantie van het nu vigerende extreme economische liberalisme, zal er mogelijk ruimte ontstaan voor een structurele aanpak van de problemen. Het lijkt ons echter dat dat nog wel even kan duren.

Voetnoten

1. *Financial Times*, 23 juni 1984, p. 1.
2. *NRC-Handelsblad*, 29 september 1984, p. 7.
3. A. Lipietz, 'Industrialisatie in de Derde Wereld. 'Fordisme' op Wereldschaal', in *Derde Wereld*, december 1982, nr. 5, p. 59-79; vgl. ook M. De Vroey, 'De huidige crisis: diagnose en strategische perspectieven', in *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jrg. 7, nr. 2, december 1983, p. 102-1031.
4. In de periode 1960-1975 bedroeg de produktiviteitsgroei per jaar 2,7 % in de VS, 9,7 % in Japan, en 5,7 % in de Bondsrepubliek; in de jaren 1970-1975 (het laatste deel van de gehele periode dus) waren deze percentages teruggelopen tot resp. 1,8 %, 5,4 % en 5,4 %; zie E. Mandel, *The Second Slump*, London 1980 (1978), p. 106.
5. Vgl. F. Fröbel, J. Heinrichs, O. Kreye, *Die neue internationale Arbeitsteilung*, Reinbek 1977.
6. H. Elsenhans, G. Junne, 'Einige Aspekte des gegenwärtigen Wandels der internationalen Arbeitsteilung', in K.J. Gantzel (hg), *Herrschaft und Befreiung in der Weltgesellschaft*, Frankfurt/Main 1976, p. 239-240.
7. K. Polanyi, *The Great Transformation*, Boston 1957 (1944), p. 132.
8. Lipietz, *op. cit.*, p. 69.
9. F. Fröbel, J. Heinrichs, O. Kreye, 'Die Dritte Welt in der Krise', in *Das Argument*, jrg. 26, mei/juni 1984, p. 371.
10. Zie H. Magdoff, 'International economic distress and the third world', in *Monthly Review*, vol. 33, nr. 11, april 1982, p. 1-13; zie ook Paul Aarts, 'Olieprijzen en crisis in de Derde Wereld', *Derde Wereld*, 1983, nr. 1-2, pp. 144-149.
11. J.P.M. Sijm, 'Over het schuldenvraagstuk van de derde wereld. Het dilemma tussen aanpassing en financiering', *Serie Research Memoranda 1984-7*, Economische Fakulteit van de Vrije Universiteit Amsterdam, januari 1984, p. 37ff.
12. In 1976 besteedden de ontwikkelingslanden 52,3 % van de nieuw geleende gelden aan rente en aflossing; in 1981 bedroeg dat percentage reeds 75,3 %. Zie H. Magdoff, P. Sweezy, 'The two faces of third world debt: A fragile financial Environment and debt Enslavement', in *Monthly Review*, vol. 35, nr. 8, januari 1984, p. 1-10.
13. J. Frieden, 'Third World indebted industrialization: international finance and state capitalism in Mexico, Brazil, Algeria and South Korea', in *International Organization*, jrg. 35, nr. 3, zomer 1981, p. 429.
14. A.G. Frank, *Crisis: in the Third World*, London 1981, p. 8.
15. Frank, *op. cit.*, p. 7.
16. A. Sampson, *The Money Lenders. Bankers in a dangerous world*, Coronet Books, London 1983 (1981), p. 285-288; zie ook M. Marques Moreira, 'Political Liberalization and Economic Crisis', in *Government and Opposition*, vol. 19, nr. 2, voorjaar 1984, p. 161-162.

17. In de afgelopen jaren hebben de Latijnsamerikaanse landen hun handels-tekort aanzienlijk teruggebracht. Echter, door een door de wereldrecessie veroorzaakte daling van de export kon dit slechts bereikt worden via een drastische beperking van de import. In 1982 daalde de export van Latijns-Amerika als geheel met 8,7 % in waarde (voor Argentinië en Brazilië waren deze cijfers resp. 16,9 % en 13,3 %). De invoer nam in waarde af met niet minder dan 20,1 % voor geheel Latijns-Amerika (met 43,3 % in het geval van Argentinië, 12,2 % voor Brazilië). Deze gegevens laten zien dat de door het IMF voorgestane strategie wel tot vermindering van de tekorten, maar niet tot structureel herstel via grotere exporten hoeft te leiden. Voor de statistieken zie *La Economía de América Latina en 1982: evolución general, política cambiaria y renegociación de la deuda externa*. Cuadernos de la CEPAL, Naciones Unidas, nr. 47, Santiago 1984, p. 51–53.
18. W. Hankel, 'Die Schuldenkrise, ein Problem der Dritten oder der Ersten Welt? Umschuldung oder Schuldenerlass?', in *Blätter für deutsche und internationale Politik*, jrg. 29, nr. 1, januari 1984, p. 66.
19. Frieden, *op. cit.*, p. 431.
20. Sampson, *op. cit.*, p. 288; in Chili vindt men zelfs een van de belangrijkste oppositiebewegingen in de stedelijke krottenwijken. Zie P. Silva, 'De "Pobladores"-beweging', in: O. Catalán Aravena en A.G. Frank, red., *Chili onder Pinochet. Een Latijns-Amerikaans volk in gijzeling*, Amsterdam, 1984, pp. 95–102.
21. Het Jaarverslag van de Inter-American Development Bank (IADB) over 1984 bevestigt dat de 'aanpassingen' leiden tot "... grote werkloosheid, daling van de koopkracht, stagnatie in de landbouw, terugval in de industrie, hoge inflatie." *NRC-Handelsblad*, 7 november 1984, p. 13; het mag geen verwondering wekken dat in dergelijke omstandigheden de roep om protectie sterker wordt. In Brazilië leidde dat in oktober j.l. tot het sluiten van de grenzen voor buitenlandse informaticabedrijven (*NRC-Handelsblad*, 26 oktober 1984, p. 13). Omdat de sterke bezuinigingen de binnenlandse afzet ernstig belemmeren moet echter verwacht worden dat deze stap niet de gehoopte resultaten zal opleveren (Gerd Junne, *Automation in the North: Consequences for newly industrializing countries*, Universiteit van Amsterdam, 1984, pp. 23–4).
22. Zie R. Roett, 'Democracy and debt in South America: A continent's dilemma', *Foreign Affairs*, America and the World, 1983, p. 709; dat deze samenhang niet slechts van toepassing is voor democratieën bewijst het geval van het (overigens voortdurend wankelende) regime van generaal Pinochet in Chili.
23. Zie S. Kaufman Purcell, 'Latin American debt and U.S. economic policy', *Orbis*, vol. 27, nr. 3, herfst 1983, pp. 591–602. Het eminente belang van het afzien van protectie (althans door de schuldenlanden) in de Amerikaanse optie wordt benadrukt door William E. Brock (Reagan's adviseur voor buitenlandse handel) in zijn artikel 'Trade and debt: the vital linkage', *Foreign Affairs*, 62/5, zomer 1984, pp. 1037–1057.
24. S. Kaufman Purcell, 'War and debt in South America', *Foreign Affairs*, 61/3, voorjaar 1982, pp. 666 e.v.
25. A. Berle, *Latin America. Diplomacy and Reality*, New York 1962, p. 38.
26. Zie bv. R. Alfonsín, *Ahora – mi propuesta política*, Buenos Aires, september 1983; zie ook Edward Schumacher, 'Argentina and Democracy', *Foreign Affairs*, 62/5, zomer 1984, pp. 1070–1095.
27. Bank for International Settlements, *Annual Report*, juni 1983.

28. Een beknopt overzicht van deze ontwikkelingen werd gegeven in *NRC-Handelsblad*, 21 juni 1984, p. 15.

29. vgl. Purcell in *Foreign Affairs*, *op. cit.*, pp. 671–672.

30. Zie b.v. Roel Janssen, 'Doorbraak in de schuldenkrisis', *NRC-Handelsblad*, 19 september 1984, p. 21. In hetzelfde artikel wordt overigens ook de Britse bankier Lord Lever geciteerd, die meent dat de grote banken nog lang niet uit de problemen zijn. Zie ook Leo van Eerden en Clemens Graafsma, 'Kapitale schulden', *De Volkskrant*, 30 juni 1984, Bijlage 'Het Vervolg', p. 1.

31. *Business Week*, 9 juli 1984, p. 88.

32. *Idem*.

33. In zijn nieuwe boek *The World's Money* (New York, 1984) komt Michael Moffit tot dezelfde pessimistische conclusie, zoals hij in *Intermediar* (jrg. 20, nr. 17, 27 april 1984, pp. 15–17) toelicht.
